

Bulhaři a další Balkánci v Česku. Metodologické, pedagogické a heuristické aspekty studentských výzkumů

Helena Bočková

Bulgarians and other Balkan people in the Czech Republic. Methodological, educational and heuristic aspects of the student's research

To acquire how to do an ethnographic field research of the living society and culture is a part of the university ethnology studies. The author deals with several examples of student's field researches in the Czech Republic, Slovakia and Bulgaria in the past and nowadays. Since 2008 the author itself organizes student's field researches within her own ethnology classes for students of the Balkan studies on the Department of Slavonic studies on the Faculty of Arts, Masaryk University in Brno. Foreigners from Southeast Europe (Bulgarian, Serbian, Croatian, Bosnian, Macedonian, Greek, Albanian, Turks and Romanian) living in the Czech Republic are the research subjects. They either themselves or their ancestors moved to the Czech Republic in the past. During 2008–2016 the students collected a lot of material: 221 research reports, including 40 descriptions of participant observation during the community celebrations and 171 transcribed and commented interviews. The interviews aimed to study their coming to the Czech Republic and the relation to the Czech majority, ethnocultural traditions and language, private and family life, family relationships, contacts and gatherings, religious and ethnic identity, how the traditions are handed down from generation to generation, acculturation. Apart from the educational benefits of these researches there is a heuristic benefit, which author presents by an example of the research of Bulgarians in the Czech Republic.

Keywords

Balkan minority — Czech Republic — Fieldwork — Participant observation — Interview — Teaching — Students

Terénní studium živé společnosti a kultury dnes využívá víc společenských věd. Historicky to ale byl přímo „vynález“ (proto)etnologie v Evropě v šedesátých letech 18. století. Jako základní heuristická metoda etnologie je dodnes součástí definic oboru etnologie. Právě metody etnologického terénního výzkumu jsou důvodem, proč se etnologie řadí mezi vědy empirické. Pro většinu etnologů je terénní výzkum i životabudičem: „(...) terénní výzkum je pre etnológa čosi ako návšteva Mekky pre moslima.“ (Beňušková 2009: 300). Teoretické a pokud možno i praktické osvojení problematiky terénního výzkumu je proto součástí vysokoškolské výuky etnologie. Terénní výzkum studentů jako součást povinné výuky může být organizovaný různě. Vždy ale jeho příprava a následné hodnocení výzkumných zpráv studentů je pro vyučující náročná.

STUDENTSKÉ TERÉNNÍ VÝZKUMY

Jedna z otázek, kterou si organizátor klade, je: K čemu bude výzkum a jeho výstup sloužit? Jsou různé názory na hodnotu studentských terénních výzkumů: někteří vy-

učující oceňují jejich pramennou hodnotu, jiní připouštějí jen přínos vzdělávací. Několik příkladů z pedagogické praxe:

V době mého studia etnologie na Filozofické fakultě dnešní Masarykovy univerzity v Brně v první polovině sedmdesátých let měli studenti v prvním ročníku dvousemestrální teoretický předmět *Metody a techniky národopisného výzkumu* a první čtyři léta studia každoroční čtrnáctidenní *Oborovou praxi v terénu*. Gesci nad oběma předměty měl Václav Frolec. Sama jsem se zúčastnila vícetematických výzkumů Strážnice, moravského Horácka a Horních Věstonic a výzkumu výročních obyčejů na Moravě. Pracovala jsem s téměř padesáti dotazníky a zážitky z těchto výzkumů patří dodnes k mým nejživějším vzpomínkám na vysokoškolské studium. Tematicky tyto výzkumy sledovaly lidovou kulturu a jevy na ni navazující se zřetelem k současnosti: například výzkum obyčejové tradice zahrnoval první mapování současné životnosti výročních obyčejů na Moravě, ve Strážnici jsme zjišťovali i témata současných vyprávění, v každé domácnosti sepisovali krojové součástky a popisovali vinný sklep pod domem. Informace získané rozhovory jsme zapisovali ručně ve formě obsahových regist, protože tehdejší nahrávací zařízení, mnohakilové magnetofony, používali jen folkloristé pro zápisy vyprávění a zpěvu výjimečných interpretů. Jiný byl můj poslední studentský terénní výzkum v Horních Věstonicích v roce 1975: časově byl zaměřený na současnost, tematicky přesahoval téma tradic, namísto dřív obecného zjišťování („u vás v obci“) byl mnohem osobnější a v dotaznících namísto otevřených otázek převažovaly otázky uzavřené.¹ To vše bylo pro studenty nové a náročnější, vyžadovalo víc času, empatie a vzájemné důvěry s respondenty. Z uvedeného terénního empirického materiálu shromážděného studenty zúročili vyučující (zejména Václav Frolec) informace o životnosti výročních obyčejů na Moravě (podobně jako z předchozích studentských výzkumů vinařství na jižní Moravě a tradičního stavitelství na Moravě) a mnohostranné poznatky o současných společenských a kulturních změnách jihomoravské vesnice na příkladu Horních Věstonic. Materiály ze studentských výzkumů Strážnice a moravského Horácka měly být využité pro přípravu lokální a regionální monografie, které ale nevznikly.

V roce 2004 popsala Helena Tužinská v Etnologických rozpravách svou inovaci kurzu *Metody a techniky terénního výzkumu* pro studenty prvního ročníku etnologie a kulturní antropologie na Filozofické fakultě Univerzity Komenského v Bratislavě (Tužinská 2004). V rámci praktické části dvousemestrální čtyřhodinové výuky měli studenti za úkol při třech návštěvách Staré tržnice v centru Bratislavy aplikovat metody pozorování a rozhovoru, výsledky písemně zpracovat a zkušenosti zúročit v seminární diskusi. Cíl byl pedagogický: prakticky aplikovat výzkumné techniky a poznatky z teorie a metodologie terénního výzkumu.

Před několika lety byla obhájená dizertační práce z oboru etnologie na téma *Migrace a etnická identita cizinců v České republice*, k níž autorka shromáždila pro analytickou část empirický materiál s pomocí studentů etnologie v rámci výukového kurzu. Ze 130 uskutečněných rozhovorů vybrala a použila pro analýzu třicet „nejlépe vystihujících témata“ (Abramuszkinová Pavlíková 2010: 78).²

1 Použité dotazníky byly v plném znění zveřejněny (Frolec 1984).

2 Bližší informace o participaci studentů a výběru materiálu v práci chybí.

V Bulharsku se v letech 2009–2011 realizoval vědecký projekt *Individuální vzpomínky a kolektivní paměť na stalinské a poststalinské represe v Bulharsku*. Heuristickým východiskem byl terénní výzkum obyvatel historické pirinské Makedonie (dnešního jihozápadního Bulharska) s různou jazykovou, religiózní a etnickou sebeidentifikací (bulharština, makedonština a turečtina, křesťané a muslimové, Bulhaři, Makedonci, Pomaci a Turci), z nichž většina byla v komunistické době perzekuovaná. Jejich vzpomínky shromažďovali vyučující (historici a etnologové) a studenti etnologie Historické fakulty Sofijské univerzity. Mezi studenty etnologie byl o účast na projektu velký zájem. Všech 117 (!) participujících studentů vyplnilo po skončení výzkumu anonymní anketu ohledně svých počátečních očekávání, stereotypů a obav spojených s regionem a změny názoru na místní obyvatele a jejich minulost pod vlivem terénní práce. Publikacním výstupem je objemný sborník *Násilí, politika a paměť. Komunistický režim v pirinské Makedonii — reflexe současníků a badatelů* (Gruev 2011). Kniha obsahuje kritickou 45ostránkovou edici 60 vybraných rozhovorů,³ které předcházejí tři studie: o vývoji makedonismu v 19.–20. století, státní asimilační politice a strategiích adaptace a odporu obyčejných lidí v regionu;⁴ o vlivu projektu na výzkumníky a respondenty⁵ a o výhledovém pokračování výzkumu, jehož součástí by mohl být studentský seminář k tématu, zpřístupnění získaných informací pomocí elektronické databáze nebo začlenění výzkumu do evropských projektů s obdobnou tematikou.

Katedra etnologie Filozoficko-historické fakulty Plovdivské univerzity zahájila v roce 2015 s finanční podporou evropských fondů čtyřletý projekt dokumentace, interpretace a prezentace živého hmotného a nehmotného kulturního dědictví a skupinové identity Karakačanů a Aromunů v Bulharsku a Řecku.⁶ Na projektu se podílejí vyučující a studenti katedry, kteří spolupracují s kulturními organizacemi Karakačanů a Aromunů v Bulharsku a Řecku. V plánu je pramenné studium (stávající literatura, terénní, archivní a muzejní výzkum), prezentace materiálu (putovní výstava, tištěný a elektronický katalog), vědecké interpretace (studie, knihy, alba) a tvůrčí dílny, na kterých se mají společně podílet vyučující, zástupci studovaných komunit a studenti (PU 2016). Výsledky projektu by výhledově mohly být součástí prezentace Plovdivu jako evropského města kultury v roce 2019.

Uvedené příklady z pedagogické praxe bulharských etnologů (a bylo by možné přidat další z Balkánu) mohou být inspirací. Ukazují možnosti přínosného zapojování studentů etnologie do grantových projektů s vědecky a společensky aktuálními tématy. Studenti také nemusí být jen pomocnými terénními tazateli; mnohostranné

3 Bulharští etnologové a folkloristé mají bohaté zkušenosti s metodou oral history a edičním zpracováním takto shromážděného materiálu a jejich edice jsou vzorové. Viz např. Raškova, Penčev 2005; k tomu Bočková 2008.

4 Společenský význam projektu je hodnocený zejména jako příležitost zviditelnit alternativní historickou paměť respondentů majoritě.

5 Výzkumníci udělali například zajímavou zkušenost, že k jejich dobrému přijetí lokální komunitou přispělo financování projektu z evropských fondů. Pro samotné výzkumníky bylo setkání s takto traumatizující historickou pamětí náročné v mnoha ohledech.

6 Plovdivská Katedra etnologie přizvala ke spolupráci na projektu Thráckou univerzitu v Komotini.

aktivní zapojení do projektu obohacuje a osvěžuje učitelský výklad zpoza katedry a absolventům poskytuje zkušenosti do praxe.

PEDAGOGICKÉ ASPEKTY A PROBLÉMY

Na Ústavu slavistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně je vedle jiných akreditovaný bakalářský a magisterský studijní obor Balkanistika. Studentům poskytuje poznání historické, kulturní a jazykové situace všech národů a zemí Balkánu a za tím účelem je koncipovaný víceoborově: vedle kurzů jazykovědných, literárněvědných, historických a praktických jazykových zahrnuje od roku 2008 i kurzy etnologické: ročně vždy jeden semestrální s dotací 2–3 vyučovací hodiny po 13 týdnů:⁷ v bakalářském studiu *Úvod do etnologické balkanistiky* a *Etnologie Balkánu I, II* a v magisterském studiu tematicky specializované kurzy. Problematice terénního výzkumu jsou věnované tři dvouhodinovy ve 2. semestru studia. Výklad vyučujícího na závěr doplňuje starší student magisterského nebo doktorandského studia, který jako host referuje o svých terénních zkušenostech z přípravy diplomové práce a zodpovídá dotazy studentů. Další obsáhlé materiály k terénnímu výzkumu nabízí studentům e-learningová podpora (studijní texty, dokumenty, doporučená literatura, test, cvičné otázky, zadání seminární práce, příklady nejčastějších chyb výzkumné zprávy a další).

Vedle této teoretické výuky studenti povinně absolvují v bakalářském studiu každoročně (3×) a v magisterském jednou terénní kvalitativní výzkum a z každého odevzdávají výzkumné zprávy, které jsou po schválení vyučujícím přístupné elektronicky všem studentům kurzu.⁸ Tato povinná etnologická „terénní praxe“ sleduje několik cílů:

- pro studenty balkanistiky: 1/ praktické osvojení základů etnologické terénní heuristiky, 2/ osobní seznámení s Balkánci, jejich etnokulturní svébytností, mentalitou, jazyky,⁹ 3/ vhléd do problematiky balkánských menšin v Česku,
- pro vědecké účely: 4/ dlouhodobý sběr empirických poznatků o Balkáncích v Česku.

⁷ V praxi v závislosti na státních svátcích a rektorském a děkanském volnu 10–13 týdnů.

⁸ Počty studentů v kurzech se v průběhu let 2008–2016 snižují, přibývá jen zájemců z jiných oborů (některé kurzy jsou postupně doporučované i studentům dalších oborů garantovaných Ústavem slavistiky a studentům mediteránních studií), pro které ale terénní výzkum není vždy povinný.

⁹ Zejména studenti 1. ročníku balkanistiky bezprostředně glosují své „zúčastnění“: *Všichni byli moc milí, přáteliví, dobrosrdeční, usměvaví a s rytmem a temperamentem v těle.* (M. B. 2010); *(...) jsme se bavili s mladou Srbkou a jejím přítelem o jejich životě v České republice (...) snad nikdy jsem si neuvědomila, jak jsou si jazyky jako srbština a chorvatština podobné (...) až na výjimky jsem jí docela slušně rozuměla (...)* (M. N., 2013); *Abych nešla na akci zcela nepřipravena, našla jsem si několik informací o tom, kdo to je Baba Marta, proč se materničky vyrábějí a kdy se slaví nezávislost Bulharska.* (E. F. 2015); *(...) věc, které jsem si všiml, je, že mezi jednotlivými balkánskými etniky zde nejsou žádné spory: Makedonci se baví s Bulhary, Chorvaté se Srby a dokonce jsem se setkal i s párem Albánka a Srb.* (J. H. 2010).

Výběr objektu výzkumu je podřízený praktickým možnostem studentů: jsou to příslušníci národů jihovýchodní Evropy žijící v České republice, případně (pro slovenské studenty) na Slovensku: Bulhaři, Srbové, Chorvati, Bosňáci, Makedonci, Řekové, Albánci, Turci a Rumuni, kteří se buď sami, nebo jejich předci přistěhovali do Česka. Přestože žijí rozptýleně, většina tvoří v Česku etnické menšiny s vlastními sdruženími a s právním zastoupením v Radě vlády pro národnostní menšiny. Někteří dnes deklarují dvojí etnickou identitu: po předcích a českou. Výběr respondentů vychází z premisy, že jedinec není zcela asimilovaný, dokud trvá paměť na odlišný původ po předcích (Botík 1991: 21).

V prvním ročníku mají studenti za úkol uskutečnit *zúčastněné pozorování* formální nebo neformální skupinové akce¹⁰ příslušníků některé z balkánských menšin; konkrétní výběr je ponechaný studentům. Protože nemají zkušenost s vyhledáváním kontaktů, dostávají napoprvé jako pomůcku soupis webových adres sdružení, souborů a míst neformálních setkávání (restaurace, bary),¹¹ kde mohou nalézt kontaktní údaje pro zjištění aktuálních akcí; iniciativně mohou využít i sociální sítě nebo osobní kontakty. Prohlížením webových prezentací se studenti zároveň obeznamují s aktivitami balkánských menšin v Česku. Úskalím, se kterým se musí vyrovnat, je nutnost přizpůsobit se aktuálním termínům akcí, které na ně „nepočkají“ do konce semestru, natož do termínu odevzdání výzkumné zprávy. Podle zadání se mají akce a/ účastnit jednotlivě, maximálně ve dvojicích, aby co nejméně rušili, b/ zúčastnit se pokud možno celé akce (i to bývá problém: Balkánci příliš nehledí na dochvilnost avizovaného začátku, program bývá bohatě proložen „družením se“, konec dlouho po půlnoci), c/ míra zúčastnění je ponechaná na volbě studenta (mohou být pasivním pozorovatelem nebo se aktivně účastnit — zkusit tančit choro, ochutnat balkánská jídla, nápoje, zpívat písně; v praxi čím vyšší míra zúčastnění, tím je to pro studenta větší emocionální zážitek), d/ co nejdřív po akci (týž večer, maximálně druhý den) mají sepsat svá pozorování a dojmy, e/ nakonec mají vypracovat a v termínu odevzdat výzkumnou zprávu (a následně připomínky vyučujícího zapracovat do týdne), f/ zprávu mají psát pro fiktivního čtenáře, který o problematice nic neví, neboli popsat i zdánlivé samozřejmosti, g/ zpráva má dané formální náležitosti úpravy textu a přikázaný odborný styl, h/ závazná je i struktura zprávy: nástin použitých metod výzkumu a technik dokumentace, záznam zúčastněného pozorování (s doporučenou osnovou: jaká akce, kde a kdy, první kontakt, viděné, slyšené a zažité, osobní dojmy), případné fotografie (s pasportizačními údaji v popisce: co, kde, kdy, autor a datum foto) a pasportizační údaje o výzkumu. Každou přijatou zprávu vyučující hodnotí podle předem daných kritérií (odborný a metodický aspekt, obsahová kvalita informace, úroveň prezentace; fotografie jsou bonusem). Problémem studentských zpráv bývá publicistický styl, respektive osvojování odborného stylu, a smutným doprovodným jevem nízká jazyková úroveň písemného projevu (pravopis, syntax).

V dalších letech mají studenti za úkol uskutečnit vždy jeden, respektive dva *polostrukturované rozhovory* s respondenty původem z Balkánu na témata *Příchod do Česka*, *Etnokulturní tradice a Rodina a příbuzenské kontakty*. Ke každému dostávají rámcový dotazník, který si přizpůsobují podle národnosti, věku a pohlaví svého informátora,

¹⁰ Ne rodinná a příbuzenská setkání.

¹¹ Vzhledem k permanentním změnám je třeba soupis každoročně aktualizovat.

podle zvolené komunikace (vykání, tykání) a podle dalších okolností, zejména s ohledem na to, jestli se informátor v Česku narodil, nebo se později přistěhoval. Další rozdíly vyplývají z různých kulturních tradic: u Bulharů je namísto dotaz na *marteničky*, u Srbů na domácí ikony, u Albánců na státní vlajku, u Bosňáků a muslimských Albánců na *ramadan*. Studenti musí iniciativně přidat další otázky (připravené předem i jak vyplnou z rozhovoru).

Před rozhovory mají studenti za úkol zopakovat si poznatky o terénním výzkumu z teoretické výuky, které jsou znovu probírané v semináři včetně praktických doporučení k provádění výzkumu a k přepisu mluveného slova. Dostávají další pomůcky: výběrový soupis literatury k problematice rozhovorů, ukázky nejčastějších chyb výzkumné zprávy. Respondenty si studenti vyhledávají a vybírají sami; od 2. ročníku jsou balkanisté již obeznámenější a nemají s tím problém.¹² Výzkumná zpráva o rozhovoru má obdobně zadané parametry jako u zúčastněného pozorování: vedle formální úpravy textu jde zejména o strukturu zprávy: 1/ informace a metodách výzkumu, technikách záznamu, o navázání kontaktu, místě a okolnostech rozhovoru, reakcích informátora, osobních dojmech, zdůvodnění přidáných otázek, 2/ anonymizované pasportizační údaje o informátorovi a jeho rodinném zázemí, 3/ přepis zvukové nahrávky rozhovoru podle zadaných parametrů, 4/ pasportizační údaje o výzkumu (kde, kdy, kdo). Studentovi, který píše svou první výzkumnou zprávou o rozhovoru, ji nejprve kriticky prověří „patron“ balkanista z 3. ročníku (podle zkušenosti, že každý vidí lépe chyby jiných než vlastní), následují případné připomínky vyučujícího; zapracování obou je termínované. Každou přijatou zprávu vyučující ohodnotí (odborný a metodický aspekt, obsahový přínos informací, úroveň prezentace) a doplní komentářem (hlavní přednosti a nedostatky, z kontextu se nabízející další doplňující otázky).

Tomu, kdo nemá zkušenost se studentskou terénní praxí, se mohou zdát zmíněné závazné pokyny nadbytečné a omezující. V konkrétním případě studentů balkanistiky řeší (alespoň částečně) časově limitovanou výuku problematiky terénního výzkumu ve srovnání se studenty etnologie, kteří se jí věnují v několika předmětech. Ovšem žádná teoretická výuka nemůže plně nahradit praxi. Studenti si musí prakticky osvojit základní dovednosti v zacházení s nahrávacím přístrojem (s tím dnes nemají problém), volby místa rozhovoru (nejen z hlediska hluku; neosvědčila se například fakulta), výběru respondentů (nepříliš vhodnými respondenty jsou vyučující z důvodu asymetrického vztahu, týká se i jazykových lektorů, se kterými si studenti tykají), pravidla vedení rozhovorů, zásady přepisu rozhovoru (je vhodné je studentům specifikovat „na míru“, studenti mívají například problém s používáním zkratk nebo s přepisem originálních termínů z balkánských jazyků do anglické latinky; v prvních letech mezi mé časté připomínky patřilo „lidé nemluví ve zkratkách“ a „přeptejte do české latinky“).

Jana Nosková shrnula nejčastější problémy studentů při vedení rozhovorů na podkladě svých zkušeností ze seminárního kurzu *Terénní výzkum II* z roku 2012 pro studenty brněnské etnologie. Prezentovala je formou názorných ukázek přepisů rozhovorů, které doplnila zasvěceným kritickým konkrétním a zobecňujícím komentářem (Nosková 2014: 98–109).¹³ Týkají se hlavně těchto okruhů problémů: mnohočetné

12 Podle potřeby zprostředkovávají „balkánský“ kontakt studentům nebalkanistům.

13 Ke kritice využila i porovnání přepisů se zvukovými nahrávkami.

otázky, návodné a sugestivní otázky, hodnocení názorů, chování a jednání narátora (nebo situací, do nichž se narátor dostal či jich byl svědkem) ze strany tazatele, nenechání narátora domluvit, skákání do řeči, dokončení výpovědi za narátora, nepřizpůsobení otázek narátorovi, tazatelova nedostatečná znalost tématu, ovlivnění výzkumu jeho uvedením, představením, konflikt s třetí osobou přítomnou nahrávání. Z jmenovaných problémů se studenti balkanistiky nejvíc potýkají s nepřizpůsobením otázek narátorovi a nedostatečnou znalostí tématu; problém mnohočetných otázek se podařilo omezit bodovou penalizací.

Čas věnovaný za devět let připomínkování a hodnocení studentských terénních prací na Ústavu slavistiky nedokážu odhadnout. Vyvažují jej obhájené bakalářské a magisterské diplomové práce, které se buď převážně opírají o terénní výzkum (téma Vánoce, migranti z Balkánu v Česku, bulharští Karakačani, moravští, slovenští a gradišćanští Chorvati, Albánci v Česku a další) nebo empirické poznatky zúročují jako doplňující pro řešení historického, kulturního či víceoborového tématu (misie českých salesiánů u Romů v Bulharsku, vízová povinnost pro občany Kosova, Albánci v jižním Srbsku, meziregionální spolupráce Jihomoravského kraje s vybranými balkánskými oblastmi a další).

METODOLOGICKÉ ASPEKTY¹⁴

I když dnes terénní výzkum už není pro etnology tak výlučným zdrojem informací jako v minulosti, jiné heuristické postupy, hlavně kritickou práci s písemnými prameny, si etnologové osvojují jen s obtížemi.¹⁵ Naopak v kritickém přístupu k empirickému materiálu etnologie výrazně pokročila.¹⁶ Zatímco metoda rozhovorů stála u počátků protoetnologie, cílené pozorování je v etnologii relativně novou metodou, převzatou z antropologie. S jejími počátky u nás¹⁷ mám i osobní zkušenost. Roku 1979 mne při přípravě rigorózní práce o výročních obyčejích nasměroval k zúčastněnému pozorování jako nové výzkumné metodě Václav Frolec:¹⁸ „Měla by ses některých obyčejů sama zúčastnit.“ Pro mne to byla nová a vzrušující zkušenost: ve srovnání s rozhovory, dotazníkovými akcemi s obecními kronikáři a excerpty z obecních kronik a starší literatury jsem získala zcela jiný, nový a obohacující druh informací.¹⁹

¹⁴ Úvodní poznámky jsou reflexí osobních zkušeností autorky, včetně zapomenutých či opomenutých střipků z dějin oboru v Česku; nesuplují výklad o dějinách české etnologie.

¹⁵ Na problém v poslední době upozornili například Jiří Langer nebo Miloš Luković (Luković 2012: 150).

¹⁶ V českém prostředí poprvé shrnul Petr Lozoviuk (Lozoviuk 2005: 24–36).

¹⁷ Dřív se uplatnila v české folkloristice; například v ekologii folkloru ji rozpracoval Oldřich Sirovátka.

¹⁸ Sám měl čerstvé zkušenosti se zúčastněným pozorováním hodů, svatby, besedy a dalších na rodném Slovácku.

¹⁹ Popis svého „nezúčastněného“ pozorování mikulášské obchůzky jsem tehdy poslala redakci Národopisných aktualit, kde byl uveřejněný. Druhý popis „všestranně zúčastněného“ pozorování lucijské obchůzky mi vrátila redakce Českého lidu s komentářem, který jsem

Jaké metodologické a metodické pomůcky k etnologickému terénnímu výzkumu měli a mají dnes k dispozici (brněnští) studenti? Počátkem sedmdesátých let zveřejnil Václav Frolec teze svého výukového kurzu o metodách a technikách etnografického terénního výzkumu v dnes zapomenuté studii v Národopisném věstníku československém (Frolec 1970–1971); podle citací čerpal hlavně z etnologické a sociologické literatury, hlavně polské a sovětské. Mimoto měli tehdy studenti k dispozici starší příručky Drahomíry Stránské (1936) a Františka Roubíka (1947). Později byla brněnským studentům etnologie doporučovaná hlavně slovenská příručka Jaroslava Čukana *Pramene k štúdiu a techniky výskumu v etnológii* (Čukan 1997) a dnes už klasické sociologické příručky Miroslava Dismana (první vydání 1993) a Jana Hendla (první vydání 1997 a 2005). V roce 2014 dostali studenti k terénnímu výzkumu nové příručky shrnující aktuální domácí i zahraniční poznatky a přístupy: text Petra Janečka (Janeček 2014), brožuru Jany Noskové (Nosková 2014) a další (Toncrová, Uhlíková 2014; Pospíšilová, Uhlíková 2014; Drápala 2014; Botíková 2013).

Zde se pokusím stručně nastínit teoretická, metodologická a technická východiska koncepce studentských výzkumů Balkánců v Česku realizovaná v semináři jihoslovenských studií a balkanistiky Ústavu slavistiky v Brně od roku 2008 v rámci etnologických kurzů.²⁰ *Rozhovory* studentů s respondenty jsou teoreticky a metodologicky vymezené emickým přístupem a biografickou metodou, respektive oral history, preferencí osobních zážitků, postojů a názorů respondentů, získávaných pomocí polostrukturovaných rozhovorů a technicky zvukovou nahrávkou s následným písemným přepisem (skryté nahrávání je vyloučené, respondenti odmítající nahrávku jsou z výzkumu předem vyloučeni). Tematicky jsou upozaděné historické otázky ve prospěch etnicity v praxi z pohledu každodennosti. *Zúčastněné pozorování* má kombinovat porozumění a hodnocení, technicky zapojení všech smyslů (studenti v praxi využívají hlavně zrak a sluch, případně chuť) a následný písemný záznam. Výběr sociální situace — formální nebo neformální skupinové akce příslušníků některé balkánské menšiny je determinovaný její reprezentativností jako důležité součásti dnešního života členů zkoumaných komunit.

Obojí, rozhovory a pozorování, je a není výzkumem domácího prostředí. Pro studenty oboru, jehož objekt studia se nachází stovky kilometrů daleko, je organizačně, časově a finančně schůdným a nenáročným řešením. Nemá být pouhou deskripcí („kdo“, „kde“, „kdy“), ale má pomoci odpovědět na otázky „jak“ a „proč“. Organizátorka výzkumu se v souvislosti s pojetím kultury jako rozdílu (Grossberg 1999) soustředila na otázku jinakosti a podle toho formulovala hypotézy, vymezila objekt zúčastněného pozorování a připravila osnovy otázek k rozhovorům. Při výběru jevů, které by nejlépe vypovídaly o vymezených problémech, jsem vycházela ze zkušeností bulharských a dalších badatelů hlavně z výzkumu Bulharů v Česku, na Slovensku a v Rakousku a z vlastních zkušeností z výzkumu Bulharů v Brně (Pospíšilová, Bočková 2003; Bočková, Pospíšilová 2006; Bočkova, Pospíšilova 2007).

si vysvětlila tak, že tam tehdy zúčastněné pozorování jako nová metoda nebylo na pořadu dne. Nakonec byl tento popis otištěný s devítiletým zpožděním jako příloha větší a širěji koncipované studie (Bočková 1988).

20 Jsem si vědoma, že zveřejnění výzkumného *know how* je v etnologii spíš výjimkou. Častěji bývá součástí jen rukopisných textů dizertačních prací.

Na počátku stanovené metody a techniky výzkumu, stejně jako objekt výzkumu, témata a základní výzkumné otázky zůstávají dodnes stejné. Jediné, co se obměňuje v detailech, jsou některé otázky v dotaznících. Tato neměnnost projektu je přínosem (umožňuje srovnání v čase, sledování statiky a dynamiky jevů) i nedostatkem (teoreticko-metodologický vývoj).

HEURISTICKÝ PŘÍNOS

Studenti během devíti let shromáždili materiál, který přesahuje možnosti jednotlivce. Celkem v letech 2008–2016 vzniklo 211 výzkumných zpráv, z nich 171 záznamů rozhovorů a 40 zúčastněného pozorování. Osmdesát dva rozhovorů bylo na téma Příchod do Česka, sedmdesát na téma Etnokulturní tradice a devatenáct na téma Rodina a příbuzenské kontakty. Z respondentů se tři čtvrtiny narodily v jihovýchodní Evropě a čtvrtina v Česku. Věkově studenti preferovali mladší informátory do 30 let a naopak jen výjimečně oslovovali seniory; počet mužů a žen se příliš nelišil. Z hlediska bydliště byl v podstatě vyrovnaný poměr respondentů žijících v Brně²¹ a jinde. Zúčastněná pozorování uskutečnili naopak studenti převážně v Brně²² a týkala se hlavně akcí řeckých a méně bulharských a balkánských, což souvisí s organizovaností řecké a bulharské komunity v Brně.²³ Etnicky se studenti věnovali Bulharům (7 pozorování, 42 rozhovorů), Srbům (48 rozhovorů), Řekům (23 pozorování, 19 rozhovorů), Chorvatům (17 rozhovorů), Bosňákům (13 rozhovorů), Albáncům z Kosova a Albánie (8 rozhovorů), Makedoncům (1 pozorování, 6 rozhovorů), Rumunům (4 rozhovory) a rumunským Maďarům a Židům (2+1 rozhovor), Černohorcům (2 rozhovory), „Jugoslávčům“ (2 rozhovory) a Turkům (1 rozhovor). Šest dalších rozhovorů uskutečnili během svých dlouhodobých studijních pobytů na Balkáně (5 s chorvatskými Čechy, 1 s bulharskou Karakačankou).

Přínos těchto studentských výzkumů není jen kvantitativní. Kvalitativní zisk lze posuzovat z mnoha hledisek, mimo jiné podle míry dosavadních znalostí té které balkánské menšiny. Současný stav poznatků o komunitách původem z jihovýchodní Evropy v Česku je velmi rozdílný. Nejvíce byli dosud studováni čeští Bulhaři, Chorvati, Řekové a Makedonci, a to jak ze strany českých autorů, tak i z vlastních řad — příslušníků majorit i menšin v Česku. Naopak velmi málo pozornosti bylo zatím věnované komunitám u nás historicky mladším z posledního půlstoletí: českým Albán-

21 Brno je po Praze jedním s míst největšího soustředění jinoetnických skupin v ČR.

22 Brno 37, po jednom Praha, Ostrava, Kuřim.

23 Pozorování — akce: převážně organizovaná setkání příslušníků určité balkánské menšiny z města a okolí u příležitosti významného data, případně koncert balkánské skupiny nebo skupin (proložený tancem návštěvníků i vystupujících nebo sledováním televizního přenosu sportovního zápasu), 1x vernisáž historických fotografií (k výročí příchodu řeckých a makedonských dětí z egejské Makedonie), 1x nácvik folklorní skupiny. Neformálně se dnes scházejí i brněnští studenti z Balkánu: Srbové a společně ze zemí bývalé Jugoslávie, kteří komunikují na sociálních sítích a telefonicky a pořádají i humanitární sbírky. Tyto akce se podařilo zachytit v rozhovorech; pozorování zatím zdokumentované nebyly.

cům, Bosňákům, Srbům (jen ze strany českých autorů) a doslova nulové jsou znalosti o českých Rumunech a dalších příchozích z Rumunska. Z tohoto pohledu je cenné množství studentských rozhovorů se Srby (28 % rozhovorů), ale i rozhovory s Bosňáky, Albánci a příchozími z Rumunska.

Dalším hlediskem kvalitativního posuzování jsou shromážděné informace a poznatky. Z praktických důvodů rozsahu studie se omezím na české Bulhary.

BULHAŘI

Základní fakta: Při sčítání obyvatel v České republice roku 2011 se k bulharské národnosti přihlásilo řádově pět tisíc osob a podle tohoto zdroje jsou Bulhaři u nás nejpočetnější jihovýchodoevropská menšina. Historicky jsou druhou nejstarší etnickou menšinou původem z jihovýchodní Evropy (po Chorvatech) s počátky v druhé polovině 19. století. Přicházeli k nám spontánně i organizovaně, ve víc migračních vlnách, většinou vymezených socioprofesionálně: studenti, zahradníci, velkoobchodníci, zemědělní dělníci (mnozí ovšem středoškoláci s cílem získat vysokoškolské vzdělání a zůstat u nás natrvalo), pracovníci ve strojírenství a hutnictví (s podobnou motivací jako předchozí), plážová migrace²⁴ a po roce 1989 ekonomická individuální migrace. V Česku žijí rozptýleně, převážně ve městech (Praha, Brno, Ostrava, severozápadní Čechy). Vzdělanostně dlouhodobě převyšují průměr obyvatel ČR. V místech většího soustředění se sdružují, pořádají společné akce; mají folklorní soubory a v Praze bulharskou školu a bulharské časopisy. Bulhary u nás reprezentují spíš původem starší migranti a jejich potomci; nově příchozí (po roce 1989) se do akcí stávajících bulharských sdružení nezapojují.²⁵ Nová ekonomická individuální migrace kulminovala v letech 1997–1999 (Moravcová, Nosková 2005: 62) v souvislosti s katastrofální hospodářskou krizí, respektive ekonomickým kolapsem Bulharska, kdy Bulhaři masově odcházeli za prací do ciziny kvůli nezaměstnanosti, nízkým mzdám a poklesu životní úrovně. Sami Bulhaři říkají, že z Bulharska odešel milion Bulharů, a masová ekonomická migrace se projevila i ve snížení počtu obyvatel bulharského státu. Od května 2000 vstoupila v platnost mezistátní dohoda mezi ČR a Bulharskem o vzájemném otevření trhu práce a roku 2007 vstup Bulharska do Evropské unie přinesl Bulharům zjednodušení práce v zahraničí.

Z bulharských respondentů, které oslovili studenti, byla třetina potomky příchozích ze 40.–80. let, v zásadě ze dvou skupin: plážová migrace a seznámení při studiu v Bulharsku nebo v Česku. Ztrácí se stopa po zahradnické migraci (jen dva respondenti uvedli prarodiče zahradníky). Také slábne paměť o předcích — respondenti jen

24 Termín poprvé použil Vladimír Peňčev a všeobecně byl přijatý. Převážně to byli mladí bulharští muži, kteří se v 70.–80. letech u moře v Bulharsku seznámili s Češkami, které tam trávily dovolenou, uzavřeli manželství a v naprosté většině se rozhodli žít u nás.

25 Podrobnější informace o českých Bulharech lze nalézt v početné literatuře, zejména: Pobratim 1994; Moravcová 1990, 2015; Peňčev 2012; Georgieva 2011; Motejlová-Manolova 2006; Hejl 1990; Maxová 2006; Michaljšovová 1996; Bočková, Pospíšilová 2006; Rychlík 2005.

omezeně a selektivně sdíleli rodinnou paměť o tom, kdy, proč a za jakých okolností přišel jejich rodič či rodiče nebo prarodiče k nám. Další dvě třetiny oslovených informátorů přišly do Česka po roce 1989, většinou za prací (samy nebo v dětském věku s rodiči), případně původně za studiem. *Chtěl jsem odejet z Bulharska a Česko byla jediná země, kde jsem mohl jít bez vízum a navíc jsem tu měl známí (...)* V roce 2000. *Situace po pádu komunismu byla čím dál horší, pořád slibovali zlepšení, které stále nepřicházelo, a mně došla trpělivost.* (H. P. * 1972, výzkum 2009). Je charakteristické, že téměř všichni bulharští příchozí měli v Česku zázemí — bulharské příbuzné, kamarády či známé, případně i české příbuzné. I sami respondenti pak pomáhali nově příchozím Bulharům v Česku. *Sestřenice u nás rok bydlela. Pomoci jí s čímkoliv je samozřejmost. S bydlením, sehnáním práce, s čímkoliv.* (D. I. * 1985, výzkum 2011); (...) *ano, pomáhali jsme už někomu a týkalo se to většinou vyřizování dokumentů a podobně.* (B. G. * 1989, výzkum 2012). Zpočátku jen část migrantů počítala s trvalým pobytem. Ovšem s odstupem času naprostá většina deklaruje, že chce zůstat žít v Česku trvale. (...) *v současné době tady mám své zázemí a rodinu, manželku a dvě dcery.* (S. Č. * 1958, výzkum 2009); (...) *začalo se nám to tady líbit, ten uspořádaný život, který je umožněno tady žít, zákony, spousta věcí zkrátka (...) poznali jsme tu takovou lepší kvalitu toho života (...)* (J. S. * 1972, výzkum 2008); *Česká republika je jedna z mála zemí, která jakoby tak dobře přijme cizince, protože kdybychom se chtěli stěhovat třeba do Anglie nebo do Německa, tak to bude třikrát těžší než tady. V Anglii (...) i kdybych měla vzdělání, tak si stejně nenajdu nic jiného, než uklízet někam nebo v kuchyni nebo tak. Oni tě vůbec nedopustí do anglický společnosti (...) tady v Česku, myslím, že jako hodně lidí, který znám, Bulhary nebo (...) z Balkánu celkově, tak se dostali do dobrých pozic. Jako vystudovali medicínu (...) profesori jsou a tak. Prostě mají dobrý postavení. Prostě ta společnost přijme cizince.* (G. P. * 1989, výzkum 2012). Naopak ohledně začátku v Česku se informátoři shodují v tom, že byly těžké: uvádějí neznalost jazyka, cizí prostředí, odmítavý přístup Čechů k cizincům, jejich chladnost a uzavřenost, v minulosti složité každoroční povolování pobytu; pokud přišli v dětském věku, počáteční trauma z vytržení z kruhu příbuzných a kamarádů.

Česky se někteří učili sami, jiní v kurzech, děti mezi českými vrstevníky a bulharsky děti od rodičů a hlavně při letních pobytech v Bulharsku. *Bulharsky sem se učil od mala, tatínek doma mluvil převážně česky, ale učil nás bulharsky a nejvíc mi dalo, když jsem jako dítě jezdil na celé prázdniny do Bulharska (...)* *To bych byl rád, kdyby tam začal jezdit i syn.* (D. I. * 1985, výzkum 2011). Bulharštinu užívají informátoři méně než češtinu, nejvíc při telefonování do Bulharska, při svých návštěvách v Bulharsku a návštěvách Bulharů v Česku, dále na bulharských večírcích a minoritně doma v rodině. *Tatínek s námi mluví česky, ale když se rozčílí, tak začne nadávat vždy bulharsky.* (D. I. * 1985, výzkum 2011). K životu většiny českých Bulharů patří každoroční návštěvy Bulharska (příbuzní, dovolená). Nejednoznačné byly odpovědi na otázku, zdali má respondent víc českých nebo bulharských přátel; někteří navíc výslovně uváděli, že přátele nerozlišují podle národnosti. Naopak informátoři se shodli, že jejich přátelé, sousedé i spolupracovníci vědí o jejich bulharském původu a většinou dodávali, že sami se jím netají. V naprosté většině se dotazovaní deklarovali jako Bulhaři, bez ohledu na délku života rodiny v Česku; pouze respondenti ze smíšených manželství často jako Češi.

Pro větší část českých Bulharů má jistý význam pravoslavná a návštěva pravoslavného kostela. *Občas, pokud mám tu možnost, zajdu do pravoslavného kostela. Moc často*

to nebývá, jen párkrát ročně. Vždy chodím jen sama, přijde mi to víc osobní. Svíčky tam zapaluju pokaždé. Ani sama nevím proč. Prostě cítím, že bych tu svíčku zapálit měla. (M. G. * 1977, výzkum 2009); Chodívám. S tatínkem nebo s babičkou, vždy na pravoslavné svátky. Chodívám jen na chvíli. Zapaluju svíčky, za mrtvé, za zdraví. Tento zvyk je tady dlouho. (I. M. * 1990, výzkum 2009); Dvakrát až třikrát do roka (...) Na Velikonoce, jinak jen na chvíli. Ano, svíčky zapalujeme. Pro zdraví, svíčka se přilepí nahoře na stojanu. Pro uctění památky zesnulých, svíčka se přilepí na nízký stojan. (R. V. * 1958, výzkum 2009); Když jsem v Bulharsku, tak chodíme do pravoslavného kostela. V Česku do kostela nechodíme. Jen na Vánoce chodíme do pravoslavného kostela s mamkou a bratrance. (D. T. * 1987, výzkum 2010); Chodím na Velikonoce nebo když mám potřebu, nějaké trable, srovnám si myšlenky (...) Svíčky zapalují, dělá se to tak. Vlastně nevím proč, už je to tradice. Možná si tak prosvítíš cestu k Bohu. Nikdy mě nenapadlo, proč. (T. P. * 1985, výzkum 2010).

Většina českých Bulharů udržuje vzájemné kontakty. Jen menšinou existují jedinci, spíš z dřív příchozích, kteří neudrží žádné kontakty s dalšími Bulhary v místě. Pro Bulhary, kteří žijí v Česku déle, mají mezi příležitostmi k setkání významné místo oficiální menšinové akce. Tak s tou bulharskou kulturní komunitou se scházíme dva až třikrát do roka, možná aji někdy čtyři a jinak s těmi bližšími tak se scházíme častěji (...) Především se setkáváme, když je nejvýznamnější státní svátek v Bulharsku, to je osvobození od turecké vlády, to je první týden v březnu. Taky se setkáváme prvním týdnem v prosinci vždycky. Potom je také u nás velice významný svátek svatého Jiří. (J. S. * 1972, výzkum 2008); Na svátek Cyrila a Metoděje se scházíme v Mikulčicích. Sjíždí se tam i Bulhaři z jiných měst České republiky, ale taky z Vídně nebo z Bratislavy. Taky jsme tam minulý rok nechali postavit pomník. Ráno je bohoslužba a pak zatančí náš soubor. Taky vždycky přijede nějaká diplomatická návštěva z Bulharska. (T. P. * 1985, výzkum 2010); Občas se účastním oslav osvobození od osmanské nadvlády, které se konají v březnu v Hotelu Kozák v Brně. Na těchto oslavách se většinou hodně tančí, popijí víno a rakije, všichni zpívají národní bulharské písně a jídlo nesmí chybět. (M. G. * 1977, výzkum 2009); Ano, scházíme se na Nikulden, to je svatý Mikuláš, a Babu Martu. Taky se pořádají výlety do Mikulčic. Vše je pořádáno bulharským brněnským klubem. Občas se konají také jednorázové akce, jako například výstavy bulharských malířů, čtení poezie bulharských básníků a tak. Bulharské večery jako ta Nikuldenska večerinka a Baby Marta se většinou koná v hotelu Kozák. Kromě toho soubor Pirin pravidelně pořádá vlastní večery. Asi před měsícem byl v restauraci Varna sraz Bulharů. Za studií mamky se ve Varně scházeli bulharští studenti, byl to vlastně bulharský podnik, majitel byl Bulhar, vařila se tam bulharská jídla. V současné době si majitel Varny pozval kuchaře z Bulharska a v budoucnu by se zase měla podávat bulharská jídla. Kromě toho můj kamarád pořádá občas bulharské diskotéky, kde se pouští spíše moderní hudba a je to spíše pro mladé. Oproti tomu večerinky navštěvují spíše starší lidi (...) V Mikulčicích bývá i degustace vína ve vinném sklepě a podává se bulharské jídlo. Soubor Pirin, který pořádá seminář bulharských tanců, má také zajištěné bulharské občerstvení. Pak jsou tu příležitostné akce, tam je to jak kdy, záleží také, kdo akci zařídil. A na Den národnostních menšin, tam mají bulharské soubory i ochutnávku jídel. To není přímo bulharská akce, ale Bulhaři jsou tu v zastoupení. Pořádá to město Brno. (T. D. * 1987, výzkum 2010); (...) v Praze funguje bulharský kulturní institut, který organizuje hodně akcí, a často se právě vážou k různým svátkům. Takže například organizují Trifon Zarezan na konci února nebo svatého Mikuláše, kde mají třeba různá vánoční vystoupení a podobně. Tak tam, když můžu, tak tam zajdu a většinou se tam objeví ještě další, s kým se znám třeba z fakulty nebo tak. (J. G. * 1990, výzkum 2012).

Někteří potomci starší generace se distancují od akcí místního bulharského klubu, například v Mladé Boleslavi: *Tam se už bohužel nesetkáváme, tam už chodí jen ten odpad. To už nejsou pořádně ani Bulhaři. My máme vlastní program, většinou se scházíme u někoho doma. Připraví se spousta jídla, pijeme víno, rakiji a mastiku. Bavíme se, zpíváme a tancujeme.* (V. Š. * 1991, výzkum 2015).

Významné je zjištění, že se scházejí i Bulhaři, kteří přišli do Česka v posledních letech, byť se neúčastní akcí organizovaných místní bulharskou menšinou. *Znám několik Bulharů, se kterými se někdy setkáváme. Když se oslavuje v Bulharsku nějaký svátek, oslavujeme ho i my tady společně, v restauraci Balkanika.* (A. M. * 1989, výzkum 2014); *(...) našla jsem si tu několik kamarádů, co jsou z různých částí Bulharska. S jedním dokonce bydlím na privatě (...)* *Většinou si dáme vědět a jdeme na pivo. Popřípadě se sejdeme, když je nějaký bulharský svátek. Většinou tak jednou nebo dvakrát měsíčně.* (M. M. * 1991, výzkum 2014); *Přímo na svátky se nescházíme, domlouváme si menší posezení, ale jde spíš o náhodné termíny, nemusí na to být žádná speciální příležitost. Můžou to být třeba narozeniny.* (D. A. * 1991, výzkum 2015). *Mladá generace nově příchozích navazuje i kontakty s dalšími Balkánci v Česku: (...) znám se tu v Brně s několika Srby, Chorvaty a Makedonci. Známe se především díky různým akcím v restauraci Balkanika.* (M. M. * 1991, výzkum 2014).

Jedním z přínosů studentských výzkumů je mapování míst setkávání českých Bulharů a jejich menšinové paměti. Ze srovnání autorského výzkumu z počátku prvního desetiletí 21. století s novějšími studentskými výzkumy je vidět, že konkrétně v Brně se tato místa v posledních dvaceti letech rychle mění, na rozdíl od socialistické doby se stabilním Bulharským klubem a restaurací Varna na Solniční ulici.

Témat, která studenti sledovali, bylo mnohem více. V příkladech byly upřednostněné otázky týkající se vztahu a postojů k Česku a české majoritě, jazykové situace, religiozní a etnické sebeidentifikace a vzájemných setkávání českých Bulharů na úkor otázek ze soukromého a rodinného života, příbuzenských kontaktů, mezigeneračního předávání a udržování kulturních tradic a akulturace.

ZÁVĚR

Studentské etnologické terénní výzkumy jsou nepochybně přínosné pro odbornou kvalifikaci studentů a při důkladné přípravě a organizaci i heuristicky, jak ukazují příklady z kvalitativního výzkumu Bulharů v Česku. Možnosti, jak v terénu angažovat studenty, jsou rozmanité. Dnes se objevují i nové, hodné následování, které ale vyžadují potlačení autoritativního přístupu vyučujícího ve prospěch spolupráce pedagoga a studentů. Studentům poskytuje angažovanost tolik nezbytný pocit smyslnosti a v důsledku zkvalitnění jejich školní práce.

LITERATURA

Abramuszkinová Pavlíková, E. 2010. *Migrace a etnická identita cizinců v České republice*. Disertační práce. [online] Brno: Masarykova

univerzita. [cit. 5. 7. 2016]. Dostupné z: http://is.muni.cz/th/23431/ff_d_a2?info=1; zpet=%2Fvyhledavani%2F%3F

- search%3DAbramuszkinov%C3%A1%20Pavl%C3%ADkov%C3%A1%20agenda:th%26start%3D1
- Beňušková, Z. 2009. Premeny metód, techník a záznamov výskumu na pozadí dejín slovenskej etnológie. *Slovenský národopis* 57: 300–311.
- Bočková, H. 1988. Zimní obchůzky maskovaných žen. K jejich výskytu a životnosti. Pp. 37–57 in V. Frolec (ed.). *Obřadní obchůzky*. Uherské Hradiště: Slovácké muzeum.
- Bočková, H. (rec.) 2008. Bálgari v Slovákija. *Český lid* 95: 210–211.
- Bočková, H., Pospíšilová, J. 2006. Bulhaři v Brně. Proměny profesní a etnické minority. *Český lid* 93: 113–135.
- Bočková, Ch., Pospíšilová, J. 2007. Bálgari v čužbina. Sto godini bálgarska obštnost v Bärno. *Bálgarska etnologija* 33: 10–35.
- Botík, J. 1991. Etnicita ako základná kategória národopisnej vedy. *Slovenský národopis* 39: 18–25.
- Botíková, M. et al. 2013. *Výzkumné a metodické postupy současné slovenské etnologie*. Brno: Masarykova univerzita.
- Čukan, J. 1997. *Pramene k štúdiu a techniky výskumu v etnológii*. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa.
- Drápala, D. (ed.) 2014. *Dotazníky České národopisné společnosti*. Praha: Česká národopisná společnost.
- Frolec, V. 1970–1971. Směry a metody v evropském bádání o lidovém stavitelství. *Národopisný věstník československý* 5–6: 141–173.
- Frolec, V. a kolektiv 1984. *Horní Věstonice. Společenské a kulturní proměny jihomoravské vesnice*. Brno: Univerzita J. E. Purkyně.
- Georgieva, R. 2011. *Bulhaři v Čechách. Kulturní charakteristiky, imigrační proces a společenská integrace v současné době*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Grossberg, L. 1999. Globalization and the „Economization“ of Cultural Studies. Pp. 13–46 in L. Musner, G. Wunberg (eds.). *The Contemporary Study of Culture*. Wien: Turia + Kant.
- Gruev, M. et al. (eds.) 2011. *Nasilie, politika i pamet. Komunističeskij režim v Pirinska Makedonija — refleksii na sávremennika i izsledovatelja*. Sofija: UI Sv. Kliment Ochridski.
- Hejl, F. 1990. Bulharští studenti na brněnských vysokých školách po roce 1945. Pp. 359–374 in S. Bartůšková (ed.). *Československo-bulharské kulturní vztahy. Tradice a perspektivy bádání*. Brno: Ústav slavistiky ČSAV.
- Janeček, P. 2014. Etnografický výzkum. Pp. 11–119 in R. Doušek a kolektiv. *Úvod do etnologického výzkumu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Lozoviuk, P. 2005. *Evropská etnologie ze středoevropské perspektivy*. Pardubice: Univerzita Pardubice.
- Luković, M. 2012. Transhumantní migrace pastevců v centrálních a západních oblastech Balkánu. Pp. 145–196 in Z. Kłodnicki et al. *Tradiční agrární kultura v kontextu společenského vývoje střední Evropy a Balkánu*. Brno: Masarykova univerzita.
- Maxová, Z. 2006. Etnická identita bulharských teenagerů žijících v České republice. Pp. 268–317 in D. Bittnerová, M. Moravcová (eds.). *Etnické komunity v české společnosti*. Praha: Ermat.
- Michaljšovová, K. 1996. Bulhaři v současném Brně — některé aspekty jejich etnokulturní identity. *Lidé města* 9: 99–107.
- Moravcová, M. 1990. Počátky působení bulharských zahradníků v českých zemích. *Les Études balkaniques tchécoslovaques* 8: 111–153.
- Moravcová, M. 2015. Slavnost jako výraz menšinové identity. *Cyrlometodějská slavnost Bulharů v Mikulčicích*. Pp. 149–194 in D. Bittnerová, M. Moravcová (eds.). *Etnické komunity — Balkánské cesty II*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Moravcová, M., Nosková, H. 2005. Struktura etnických menšin a imigračních skupin v České republice. Vývoj 1918–2001. Pp. 15–79 in D. Bittnerová, M. Moravcová a kol. *Kdo jsem a kam patřím? Identita národnostních menšin a etnických komunit na území České republiky*. Praha: Sofis.
- Motejšlová-Manolova, M. 2006. *Uchováno v paměti. Bulharská sedjanka a její pokračovatelé v českých zemích*. Praha: Bulharská kulturně osvětová organizace v ČR.
- Nosková, J. 2014. *Biografická metoda a metoda orální historie. Na příkladu výzkumu každodenního života v socialismu*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.

- Penčev, V. 2012. *Po serpentínách sebezpoznání a poznání toho druhého. Češi a Slováci v Bulharsku, Bulhaři v České republice*. Praha: Fakulta humanitních studií UK.
- Pobratim. *Bálgari po češkite zemi*. 1994. Sofija: UI Sv. Kliment Ochridski.
- Pospíšilová, J., Bočková, H. 2003. Bulgarische Gärten in Brünn: ein Blick von innen und von außen. Pp. 83–105 in K. Roth (ed.). *Vom Wandergesellen zum „Green Card“-Spezialisten. Interkulturelle Aspekte der Arbeitsmigrations im östlichen Mitteleuropa*. Münster — New York — München — Berlin: Waxmann Verlag.
- Pospíšilová, J., Uhlíková, L. 2014. *Folklor dějí a jeho etnologický výzkum. Metodologická příručka*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- PU „Paisij Chilendarski“ účastva v mezdunarodnija proekt „Pätuvane s palatka“. *Topnovini.bg*. [online] 21. 1. 2016. [cit. 5. 7. 2016]. Dostupné z: <http://plovdiv.topnovini.bg/node/653075>
- Raškova, N., Penčev, V. (eds.) 2005. *Bálgari v Slovákija. Etnokulturni charakteristiki i vzaimodejstvija. Terenno izsledvanie*. Sofija: Akademično izdatelstvo Marin Drinov.
- Rychlík, J. 2005. Migrácia Bulharov do Československa a na Slovensko v rokoch 1945–1968, ich právne postavenie a pokusy o ich repatriáciu. Pp. 22–43 in E. Krekovičová, V. Penčev (eds.). *Bulhari na Slovensku. Etnokultúrne charakteristiky a súvislosti*. Bratislava: Veda.
- Toncrová, M., Uhlíková, L. 2014. *Terénny výzkum etnokulturních tradic. Metodologická příručka*. Brno: Etnologický ústav AV ČR.
- Tužinská, H. 2004. K niektorým zmenám vo výučbe kurzu Metódy a techniky terénneho výskumu na Katedre etnológie a kultúrnej antropológie FFUK v Bratislave. *Etnologické rozpravy* 11 (2): 67–72.

Helena Bočková vyučuje externě etnologii Balkánu na Ústavu slavistiky a Ústavu evropské etnologie Filozofické fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Okruhy specializace: balcanica, bohemia, etnické otázky, rurální a urbánní kultura a společnost, etnologická historiografie. Je autorkou osmi desítek studií, encyklopedických hesel a kapitol v knihách a spoluautorkou (s Jiřím Langrem) knihy *Obydlí v Karpatech a přilehlých oblastech balkánských. Syntéza mezinárodního výzkumu* (2010).